

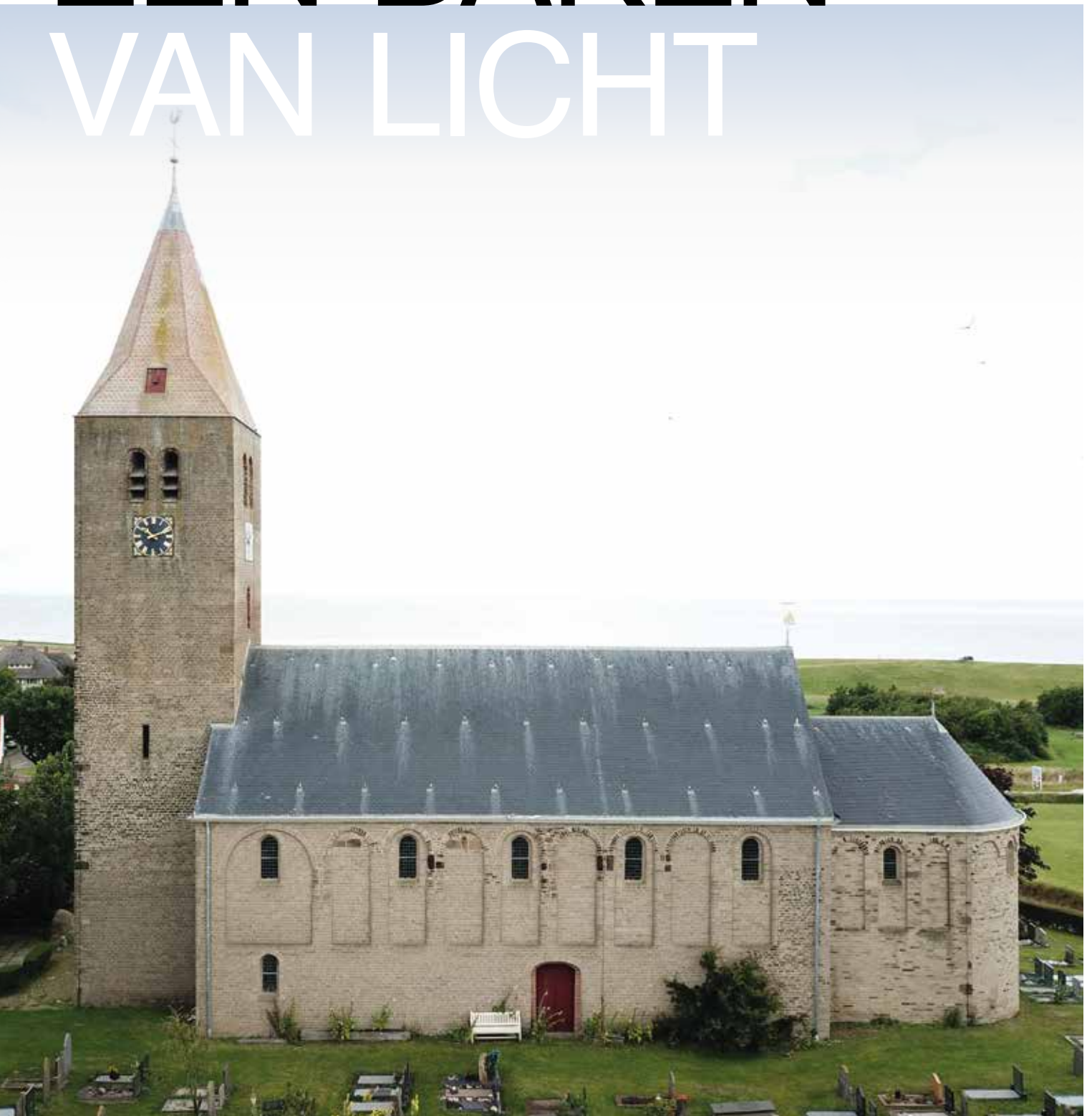

Archeologie
West-Friesland

Archeologisch en (bouw-)
historisch onderzoek
naar de Michaëlskerk op
Oosterland, Wieringen

EEN BAKEN VAN LICHT

Cover: De Michaëlskerk van Oosterland met kerkhof.

Gouden tremisse munt gevonden op Wieringen, ca. 625 n. Chr. (Ø 14 mm).

← Kaart van de kerken op Wieringen.

→ Plafondschildering van aartsengel Michaël door de Haarlemse beeldhouwster Anne Hofte, op het gewelf van het schip van de Michaëlskerk.

De Michaëlskerk op Oosterland wordt samen met de Hippolytuskerk in Hippolytushoef gezien als de oudste kerkstichting op het voormalige eiland Wieringen. Door haar grootte en haar ligging op een hoge natuurlijke rug vormt de tufsteen kerk een baken in het landschap. Zowel kerk als toren zijn sinds 1972 een rijksmonument. De kerk heeft gedurende in periode 1838-1995 verschillende transformaties ondergaan als resultaat van restauratiewerkzaamheden aan de kerk.

Naar aanleiding van de werkzaamheden hebben in en om de kerk meerdere archeologische opgravingen plaatsgevonden. Deze werden tussen 1995 en 1993 uitgevoerd door de ROB. De verzamelde gegevens zijn tijd grotendeels ongepubliceerd gebleven. De opgravingen hebben echter wel veel informatie opgeleverd over de bouw en verdere ontwikkeling van de kerk. Zo zijn de sporen gevonden van de houten voorganger van de huidige tufsteen kerk. Het geeft een inzicht in de middeleeuwse christelijke gemeenschap op het eiland.

KERKSTICHTINGEN OP WIERINGEN

De kerstening van West-Friesland begon met de aankomst van de Angelsaksische missionaris Willibrord rond het jaar 690. Het kersteningsproces, het bekeren van niet-christelijke volkeren tot het Christendom, was een geleidelijk proces waarbij oude Friese tradities en Christelijke tradities lange tijd samen voorkwamen. Eén van de resultaten van de kerstening was de bouw van christelijke tempels, de kerken. Een kerk werd gesticht op initiatief van een (lokale) elite, bisschop of koning. In veel gevallen waren het eigenkerken opgericht door een gekerstende (lokale) elite gestimuleerd door missionarissen. Bekend is echter dat Wieringen een Fries koningsgoed was, dat later waarschijnlijk in handen van de Frankische adel kwam. In het geval van de Michaëlskerk is de stichter onbekend. Schriftelijke bronnen met betrekking tot kerkstichtingen zijn schaars. Wel wordt in de goederenlijst van de Sint-Maartenskerk te Utrecht, opgesteld rond 870, verwezen naar de aanwezigheid van twee kerken op Wieringen. Wanneer men ervanuit gaat dat de kerken van Hippolytushoef en Oosterland de oudste kerken op Wieringen zijn, zou het zinsgedeelte 'de kerken van

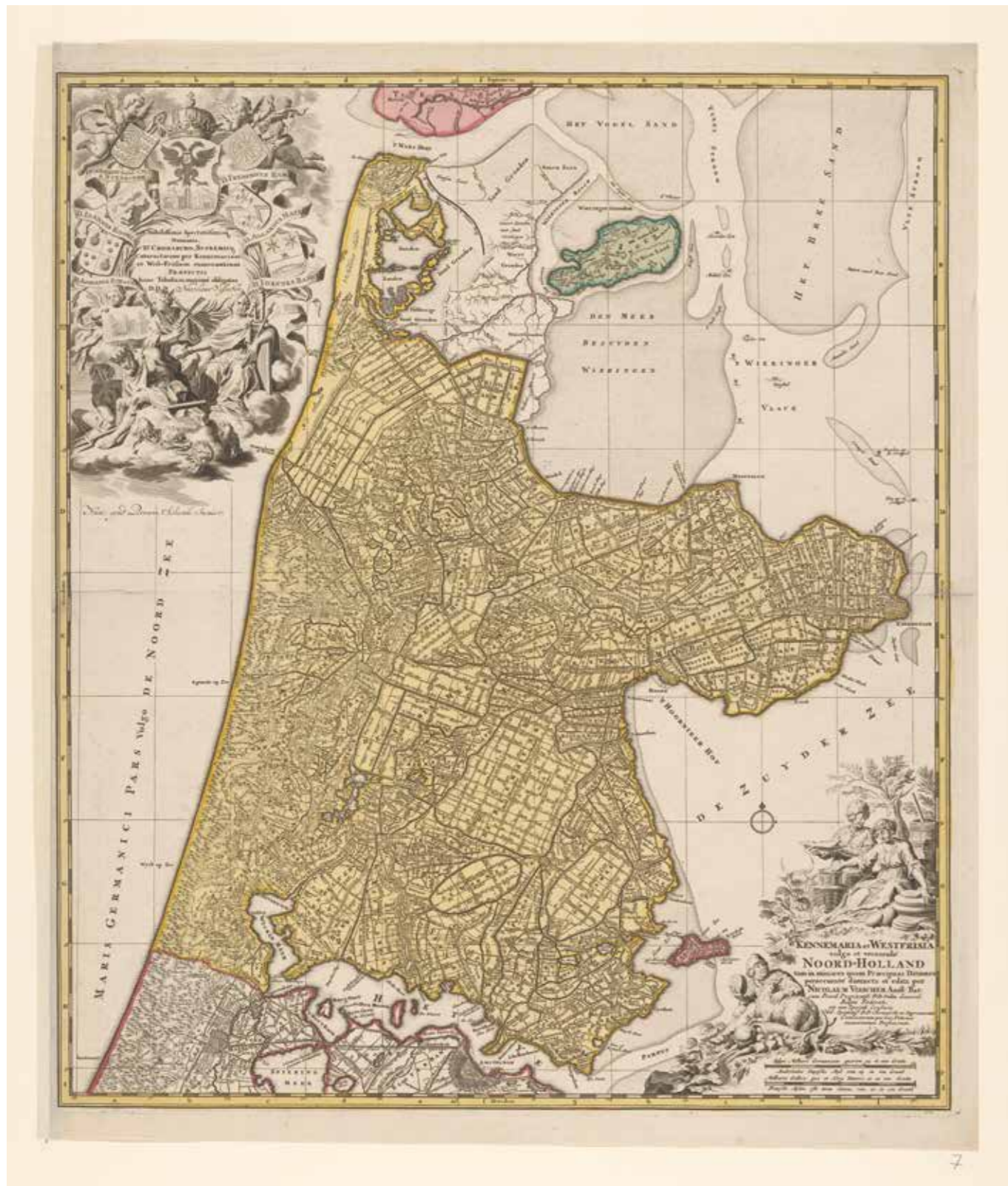
beide landen' kunnen verwijzen naar de kerken van bovengenoemde locaties. De Michaëlskerk zou dan vóór 870 zijn gesticht.

In UUiron due partes tocius terre sancti Martini, cum ecclesiis utriusque terre; et in Uaroht similiter

"In Wiron (Wieringen) behoort twee derde deel van het gehele land aan St.-Maarten samen met de kerken van beide landen; en hetzelfde geldt voor Varoht (Vartrop)"

DE MICHAËLSKERK EN HAAR STICHTING

De Michaëlskerk is gewijd aan de aartsengel Michaël, beschermer tegen het kwaad, de duivel en de strijd daartegen. Opvallend is dat de Michaëlskerk als enige kerk in Noord-Holland aan de aarstengel is gewijd. Mogelijk kan hierbij een connectie worden gelegd tussen de keuze van de beschermheilige en de locatie van de kerk. Michaël werd namelijk bij voorkeur vereerd op hooggelegen plaatsen. De locatiekeuze kan daarnaast ook vanuit een economisch en sociaal oogpunt worden gezien. Wieringen

↑ Topografische kaart van het noorden van Holland en het eiland Wieringen in groen rond 1715.

‘Voor de kennis der Nederlandsche architectuur is het een gedenkteken waarop Wieringen trotsch kan zijn’ - Bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (1886)’

lag op een strategische positie langs een belangrijke vaarroute tussen het de Noordzee en het Rijn-IJsselgebied. Deze vaarroute kwam tot bloei gedurende de Karolingische tijd (725-900). Daarnaast bevonden zich door het open landschap en hoogteverschillen op Wieringen bruikbare weide- en landbouwgronden, goede landingsplaatsen voor schepen en droge bewoningsplaatsen ten opzichte van het omringende gebied.

De bewoning vond vooral plaats op de hooggelegen gebieden van Wieringen. Het aantal archeologisch aangetroffen middeleeuwse nederzettingen op Wieringen is schaars. Het zou uitzonderlijk zijn dat een kerk in een onbewoond gebied werd gesticht. Daarom moeten nabij de Michaëlskerk één of meerdere nederzettingen hebben gelegen. Zowel op Oosterland als op het nabij gelegen dorp Vatrop is archeologisch bewijs gevonden voor bewoning. In de goederenlijst van de Sint-Maartenskerk te Utrecht wordt gesproken over de aanwezigheid van een groot aantal hoeven op Stroe, dat ongeveer 2,5 kilometer ten westen van Oosterland ligt: “In Strude (Stroe) 72 hoeven die behoorden tot Gods heiligen Martinus, Bonifatius, Willibrordus, Liudgerus, Landbertus en de koning.” Op Stroe ontbreekt archeologisch onderzoek voorlopig.

RESTANTEN VAN EEN HOUTEN KERK

In Nederland ving de bouw van houten kerken aan vanaf ca. 720 tot ca. 1100. De restanten van houten kerken worden niet altijd teruggevonden doordat het een organisch materiaal betreft dat snel vergaat, de vroegste kerken ondiep gefundeerd waren en latere kerken bovenop de overblijfselen van hun houten voorgangers werden gebouwd. Hierdoor werden de resten vaak verstoord. Tijdens de archeologische opgravingen door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) van 1991-1992 en 1993 kwamen onder de tufsteen kerk in het gele dekzand enkele donkere paalgaten aan het licht behorende bij de houten voorganger van de tufsteen kerk.

In 1985-1986, 1991-1992 en 1993 werd zowel binnen als buiten de kerkmuren opgegraven. Binnen de muren van het schip en ter hoogte van het koor zijn hierbij paalgaten aangetroffen. De meerderheid van de paalgaten bevonden zich binnen de contouren van het Romaanse koor. Hier zijn mogelijk twee fasen te onderscheiden van het koor van de houten kerk: een rechtgesloten koor (ca. 850-1000) van circa 5,20 x 7 meter en een versmald rondgesloten koor (ca. 1000-1125/50) van circa 5,50 x 9 meter. Omdat alleen in het oostelijke en westelijke deel van de kerk is opgegraven en de archeologische resten in het midden van de kerk behouden zijn gebleven, is weinig bekend over de mogelijke archeologische restanten onder de kerkvloer in

↑ Door het zetten van coupes (doorsneden) konden de paalgaten van de houten kerk worden bestudeerd.

↓ Het in kaart brengen van de paalsporen door de archeologen van de ROB.

het middelste gedeelte van het schip. Hierdoor ontbreekt informatie, waardoor niet met zekerheid kan worden gezegd hoe lang de houten kerk daadwerkelijk was. Echter, gezien het koor vaak kleiner was dan het schip zou de lengte van de kerk minstens 14 meter moeten zijn geweest.

DE TUFSTEEN KERK

De huidige Michaëlskerk is gebouwd uit tufsteen, een vulkanisch afzettingsgesteente. Over het algemeen wordt de bouw van tufsteen kerken toegeschreven aan de periode tussen 900 en 1200. Gedurende de opgraving van 1985-1986 zijn de funderingen van twee verschillende koren aangetroffen. Het gaat hier hoogstwaarschijnlijk om de Romaanse bouwfase en de latere Gotische bouwfase van het koor. Over het algemeen kenmerkt de Romaanse kerkbouw zich door het gebruik van ronde bogen, terwijl de gotische architectuur is te herkennen aan de toepassing van spitsbogen. Buiten de noord- en zuid funderingen van het Romaanse koor bevonden zich twee parallel liggende puinbanen waar ooit de fundering van het Gotische koor in heeft gestaan. Het schip van de kerk had gedurende de

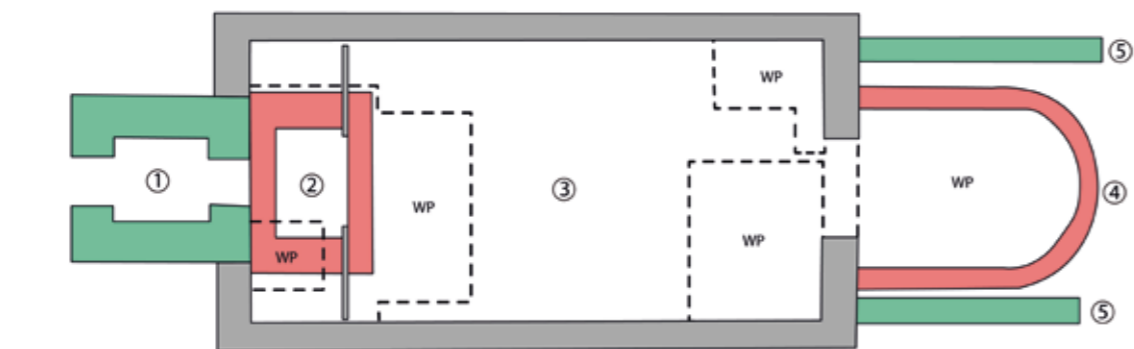
← De fundering van veldkeien en tufsteen van het Romaanse koor.

↑ Begravingen met skeletmateriaal met restanten van houten kisten in het zand.

- Romaanse, Gotische & huidige bouwfase
  - Romaanse bouwfase (ca. 1125-1350)
  - Gotische bouwfase (ca. 1350-1838/9)
  - ⋯ Werkput (WP)
- ① Uitwendige toren
  - ② Gereduceerd westwerk
  - ③ Schip
  - ④ Romaans koor
  - ⑤ Gotisch koor

↓ Plattegrond van de Romaanse fase van de kerk met links de fundering van het westwerk en rechts de fundering van het koor.

↓ De huidige, uitwendige toren van de Michaëlskerk. De toren heeft een baksteen spits.

Romaanse en Gotische bouwphase dezelfde afmeting, circa 32,50 x 12 meter. Dit is niet het geval wat betreft het koor.

In de daarop volgende opgraving van 1991-1992, was ter hoogte van het westelijke deel van het schip een toentertijd nog onbekende structuur blootgelegd. Het ging om de fundering van een gereduceerd westwerk, een inwendige kerktoren die als het ware met het schip samengesmolten was, van circa 6,20 x 4,80 meter. Dit type toren kwam voornamelijk voor tussen de ca. 1100-1200. De vierkante tot rechthoekige toren was tot de fundering gesloopt voor de bouw van de huidige, uitwendige toren van circa 6,60 x 6,30 meter. Het gereduceerde westwerk lijkt tegelijk met het Romaanse schip van de kerk te zijn gebouwd, aangezien de muren van de toren en het schip op elkaar aansloten.

HET VONDSTMATERIAAL

Tijdens alle drie de archeologische opgravingen werd binnen en direct rondom de Michaëlskerk een grote hoeveelheid menselijk skeletmateriaal aangetroffen.

Gedurende de opgraving van 1985-1986 konden de resten van circa 43 individuen worden herkend. Van 30 van de 43 individuen is de leeftijd bepaald. Het geslacht is hierbij buiten beschouwing gelaten. Uit de resultaten blijkt dat de hoogste sterfte onder individuen met de leeftijd van 18-40 jaar lag. Door het gebrek aan aanvullende informatie betreffende het skeletmateriaal en door de schaarse omvang van het onderzochte gebied kunnen op basis van de resultaten geen demografische conclusies worden getrokken.

Bij de meerderheid van de graven zijn kistsporen aangetroffen in de vorm van verkleuringen in de grond en/of de aanwezigheid van houtresten. Hieruit blijkt dat het gebruikelijk was dat men in de kerk in een houten kist werd begraven. Twee van de graven bevatten een kapje van textiel en een bos menselijk haar. Naast de sporen van houten kistbegravingen waren in en om de Michaëlskerk drie sarcofagen van roodbont zandsteen en één grafkist van tufsteen aangetroffen. De bontzandstenen sarcofagen waren versierd met cilindervormige staven in de hoeken aan de binnenkant en waren aan de binnenzijden tevens voorzien van boogvormige en/of driehoekige patronen.

RESTAURATIES

Ondanks dat al in 1601 werd gesproken over de slechte staat waarin de kerk verkeerde en de noodzaak voor een restauratie, werd pas eeuwen later, in 1838, met werkzaamheden aan de kerk gestart. In dit jaar werd het koor gesloopt. De eerste grootschalige restauratie vond plaats tussen 1886-1890 onder leiding van de bekende Roermondse architect Pierre Cuypers (1827-1921). Voorafgaand aan restauratie was door de Kerkvoogden van de Hervormde Gemeenschap te Oosterland in 1885 het besluit genomen om de kerk te slopen. Onder druk van de minister van Binnenlandse Zaken, architect P. Cuypers, het Bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en de pers werd dit besluit teruggedraaid, waarna in 1886 werd begonnen met de restauratie van het kerkgebouw.

Het "originele" muurwerk, dat destijds bestond uit 'Römer' tufsteen in combinatie met delen van baksteen uit een latere fase, werd bijna geheel bekleed met blokken van Weiberner tufsteen. Daarnaast werden de grote Gotische ramen vervangen door kleine Romaanse glas-in-lood ramen. Deze aanpassing werd echter deels weer teruggedraaid in 1910. Tussen 1937-1939 werd de kerktoren onder handen genomen en de kerk geheel van haar pleisterwerk ontdaan. Wanneer de kerk voorzien was van pleisterwerk is onbekend.

↑ Een roodkleurig kapje van textiel uit graf 38.

↑ Rossig menselijk haar uit graf 38.

↑ Litho van architect Pierre Cuypers (1827-1921). Door P. J. Arendzen (1846-1932)

↑ De kerk vóór de restauratie van 1990-1995 gezien vanuit het zuidoosten.

De meest recente restauratie vond plaats tussen 1990-1995 onder leiding van het Wieringer architectenbureau De Herder. Het doel was om de kerk terug te brengen naar het origineel, een Romaanse kerk. Onder de restauratiewerkzaamheden viel onder andere de herbouw van het koor, de restauratie van de kerktoren, de vervanging van Gotische ramen door kleinere Romaanse ramen en van het Weiberner tufsteen door Römer tufsteen. Het koor was direct op de fundering van het Romaanse koor geplaatst waardoor de plattegrond nu geheel in overeenstemming is met de plattegrond van de eerste tufsteen kerk. De funderingen van het Romaanse koor bestond uit veldkeien; deze zijn verwerkt in de muren van de huidige crypte.

EEN RELATIEF FORSE KERK OP WIERINGEN

In totaal zijn vijf fasen te onderscheiden in de ontwikkeling van de Michaëlskerk: een houtbouwphase (ca. 850-1125), een Romaanse bouwphase (1125-1350), een Gotische bouwphase (1350-1838/9), en een Nieuwe Tijdse fase (1838/9-heden). De kerk vormde gedurende de Middeleeuwen en vormt vandaag de dag een baken in het Wieringer landschap. Het gebouw en het kerkterrein zijn tot op heden nog in gebruik.

↓ De Michaëlskerk en het kerkterrein van bovenaf gezien, mei 2024.

← Bouwvakkers op de steiger, de restauratie van 1990-1995 in volle gang.

→ De kerk in de steigers gedurende de restauratie van 1990-1995.

Colofon:

© Archeologie West-Friesland, Hoorn, 2024 met uitzondering van de in de verantwoording genoemde copyrighthouders. Deze folder is een uitgave van Archeologie West-Friesland, het gemeentelijk samenwerkingsverband van Drechterland, Enkhuizen, Hollands Kroon, Hoorn, Koggenland, Medemblik, Opmeer, Stede Broec, Schagen en Texel.

Tekst: Ledmia Baghdadi & Michiel Bartels
Redactie: Michiel Bartels
Ontwerp: Rolf Kliffen
Productie: Drukwerkconsultancy

Meer informatie:

Archeologie West-Friesland, Gemeente Hoorn,
Postbus 603, 1620 AR Hoorn, Nederland
www.archeologiewestfriesland.nl
archeologie@hoorn.nl

Alle afbeeldingen zijn afkomstig van Archeologie West-Friesland met uitzondering van:
Zuiderzeecollectie: Wieringen op de kaart van Noord-Holland
Het Stadsarchief Amsterdam: Cuypers
Rijksdienst Cultureel Erfgoed
Collectie De Herder, Wieringen.